

Istraživanje židovske baštine u Hrvatskoj: židovska groblja

Židovska groblja danas su najugroženija baština u Europi. Služe kao primarni povijesni i baštinski izvor te sadrže važne kulturno-povijesne i genealoške podatke. Istraživanje groblja odnosi se na proučavanje prostora u kojem se nalazi, kako je taj prostor organiziran i na proučavanje nadgrobnih spomenika. U ovom se radu prikazuju prvi rezultati istraživanja židovskih groblja u Hrvatskoj koji se temelje na terenskom radu te metodologija koja će se koristiti u sljedećoj fazi istraživanja židovskih groblja. Terenskim radom utvrđeni su kriteriji za odabir groblja koji će se dalje detaljnije proučavati, a kojih je ukupno 65 na prostoru Hrvatske.

Uvod

Židovi se na prostor Hrvatske kontinuirano naseljavaju od kraja 18. stoljeća, čime su ostavili značajan materijalni i nematerijalni utjecaj i trag. U Holokautu su europske židovske zajednice teško stradale, ali je iza njih ostala velika i brojna židovska baština. Kao posljedica Drugog svjetskog rata te komunističkih i socijalističkih odluka do 1990-ih, nije ostala sačuvana sva prijeratna židovska baština te je ona danas ugrožena. Većina je židovskih zajednica nestala, a one malobrojne karakterizira mali broj članova starije životne dobi, što nije održivo za zaštitu preostale baštine.¹ Elementi koji čine židovsku baštinu jesu: židovska četvrt, židovski muzej, sinagoga, važna lokalna osoba židovskog podrijetla, drugi manji predmeti, trg ili ulica nazvani po židovskoj osobi, židovsko groblje, spomenici, spomen-ploče.²

Među spomenutim elementima ističu se židovska groblja koja su danas ponegdje jedini dokaz židovske prisutnosti u Europi, pa tako i u Hrvatskoj. „Groblja kao izvor židovske kulture čest su neopažena“, tvrdnja je rabina Joshue L. Segala kojom započinje svoju knjigu *A Field Guide to Visiting a Jewish Cemetery*.³ Ta se tvrdnja može primijeniti na dvije činjenice koje se trenutno odvijaju u Hrvatskoj:

¹ CORSALE 2017: 63.

² KRAKOVER 2013: 161.

³ SEGAL 2007: 1.

slabije istraživanje suvremenih groblja, pa tako i židovskih groblja na prostoru Hrvatske. Općenito se groblja mogu smatrati povijesnim izvorom kojemu je prepoznata povijesno-umjetnička vrijednost te je i započela njihova turistička i obrazovna valorizacija. Primjer je *Association of Significant Cemeteries in Europe* (Udruženje značajnih groblja u Europi)⁴ koja promovira povijesne i umjetničke vrijednosti europskih groblja. Članovi Hrvatske u Udruženju jesu: Groblje Kozala u Rijeci, Gradsko groblje u Zadru, Groblje Boninovo u Dubrovniku, Katoličko groblje Dubovac u Karlovcu, Groblje Mirogaj u Zagrebu, Varaždinsko groblje, Gradsko groblje „Pri Svetom Duhu“ u Koprivnici te Groblje svete Ane u Osijeku.⁵

Među elementima židovske baštine ističu se groblja koja su danas ponegdje jedini dokaz židovske prisutnosti u europskim i hrvatskim mjestima. Židovska su groblja ujedno i najranjiviji spomenik židovske prisutnosti zbog antropogenih, urbanih i hortikulturnih utjecaja (zarastanje), atmosferilija i promjene tla. Osim toga, ta su groblja bila nerijetko srušena, zapuštena i/ili vandalizirana. Jedan je od problema i promjena vlasništva zemljišta groblja koja mogu doći i u posjed privatnih osoba, kada groblja postanu dio stambenih objekata ili poljoprivrednih površina.

Prema Jacobsu, „groblja uvijek reflektiraju posebne životne uvjete Židova na različitim lokacijama u različitim vremenima.“⁶ Groblja i nadgrobni spomenici kao njihov sastavni dio jesu primarni izvor, a sami spomenici sadrže povijesne, genealoške i etnološke informacije. Mogu se koristiti za analiziranje postojećih i nestalih zajednica. Europska se židovska groblja smatraju manjinskom baštinom u odnosu na kršćansku Europu, ali nisu još dovoljno istražena, pogotovo ne s aspekta kulturne baštine, povijesti i umjetnosti. Cilj je rada prikazati preliminarnu rezultate istraživanja židovskih groblja u Hrvatskoj, kao i metodologiju sljedeće faze istraživanja. Istraživanje je provedeno 2021. u sklopu projekta *European Jewish Cemetery Initiative* (ESJF)⁷ (obilazak i kartiranje) te 2021. i 2022. tijekom autoričina doktorskog istraživanja (koristile su se metoda opazanja i evaluacija).

⁴ ASCE (Association of Significant Cemeteries in Europe). <https://www.significantcemeteries.org/>

⁵ Isto.

⁶ JACOBS 2008: 12.

⁷ ESJF (European Jewish Cemetery Initiative). <https://www.esjf-cemeteries.org/>. ESJF je međunarodna neprofitna zaklada registrirana u Saveznoj Republici Njemačkoj, čiji je cilj zaštita židovskih groblja srednje i istočne Europe s naglaskom na ona židovska groblja u gradovima i mjestima gdje su židovske zajednice nestale tijekom Holokausta. U sklopu projekta ESJF-a pregledavaju se groblja s pomoću dronova i istraživanja stanja u kojima se groblja nalaze. Autorica je sudjelovala na projektu kao terenska istraživačica za Hrvatsku. Osim Hrvatske, projekt se provodi u Gruziji, Grčkoj, Mađarskoj, Litvi, Moldaviji, Poljskoj, Slovačkoj i Ukrajini.

Povijest Židova u Hrvatskoj

U ovom dijelu rada donosi se kratak pregled povijesti i naseljavanja Židova u Hrvatsku.⁸ Najstariji podaci o naseljavanju Židova na prostoru Hrvatske datiraju u antičko razdoblje u doba Rimljana, kada su se doselili u antičku Salonu i Mursu. Za srednjovjekovno razdoblje nema mnogo podataka, ali se zna da su bili povremeni stanovnici Hrvatske. Naseljavanje Židova na prostor Hrvatske odvijao se u dvama geografskim i kulturnim pravcima: jadranskom i kontinentalnom. Progonom iz Španjolske 1492. i Portugala 1497. Židovi se sele na istočni Mediteran, a na putu za Osmansko Carstvo manji broj tzv. Sefarda naseljava se u Splitu i Dubrovniku. Osim njih, dolaze i sa zapadnog Jadrana, iz Mletačke Republike. Taj se pravac naziva jadranski pravac doseljavanja Židova u Hrvatsku. Upravo je Dalmacija imala neprekidnu tradiciju doseljavanja, a doseljavali su se u Split i Dubrovnik, gdje su živjeli u manjim zajednicama i najviše se bavili trgovinom i bankarstvom. Bili su pod upravom Mletačke (Split) ili Dubrovačke Republike (Dubrovnik) koja je tim zajednicama donosila određena prava i restrikcije. Dubrovačka je Republika davala Židovima pogodan položaj i mogućnost poslovanja. U manjim se naseljima na obali pojavljuju od sredine 19. stoljeća, kada Dalmacija dolazi pod vlast Habsburške Monarhije.

Drugi je pravac bio kontinentalni koji karakterizira naseljavanje Aškenaskih Židova u Hrvatsku. Aškenazi su Židovi podrijetlom iz srednje Europe te dolaze iz rubnih dijelova Habsburške Monarhije (Austrija, Češka, Štajerska i Kranjska). Zajedno s ugarskim Židovima najprije naseljavaju trgovačke gradove uz granicu, a potom naseljavaju Varaždin, Zagreb itd. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija hrvatske su zemlje u sastavu Habsburške Monarhije, a Hrvatsku i Slavoniju Židovi su počeli u većem broju naseljavati od 18. stoljeća, nakon donošenja tolerancijskih zakona u vrijeme vladavine carice Marije Terezije te njezina sina i nasljednika Josipa II. Pritom sa sobom donose obrte koji su ovdje nedostajali ili su se bavili trgovinom. Naseljavali su daleko veći broj gradova u unutrašnjosti u odnosu na Jadran. *Patentima o toleranciji* Josipa II, od kojih je onaj za Ugarsku donesen 1783, provodi se zakon o trajnom naseljavanju Židova u Sjevernu Hrvatsku, odnosno u Ugarskoj i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Židovi se na ugarski prostor

⁸ Poglavlje je napisano prema sljedećoj literaturi: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina, 1998; Maren Frejdenberg, *Židovi na Balkanu na isteku Srednjeg vijeka*, Zagreb: Dora Krupićeva, 2000; Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb: Novi liber, 2004; Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split: Jevrejska općina Split, 1971; Vesna Miović, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546-1808)*, Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005; Bernard Stulli, *Židovi u Dubrovniku*, Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1989; Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2004; *Židovi na tlu Jugoslavije* [katalog izložbe], Zagreb: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1988.

Hrvatske kontinuirano naseljavaju od 1790-ih. Svake je godine njihov broj rastao, a migracije se, osim u smjeru doseljavanja u Hrvatsku, odvijaju i na relaciji selo – grad, kada se razvojem gradova, poslovnim mogućnostima i rodbinskim vezama sele u grad. Počinju se uključivati u gospodarstvo pa tako, primjerice, postoje staklane u Pakracu i Mirinu Dolu, zatim manufaktura pića u Varaždinu, trgovina rezanom robom u Zagrebu itd.

Okroirani ustav, donesen 4. ožujka 1849 (u Hrvatskoj proglašen 6. rujna 1849), trebao je izjednačiti Židove s kršćanima u građanskim pravima, ali zbog toga što su se Židovi u Slavoniji pridružili mađarskoj revoluciji, stekli su odbojnost hrvatske sredine. Tek im je Carskim patentom od 18. veljače 1860. dopušteno slobodno posjedovanje nekretnina. Punu su pravnu ravnopravnost stekli 1873. zaključkom Hrvatskog sabora pod nazivom *Osnova zakona o ravnopravnosti Izraelićana* (temelji se na odredbama *Temelnog zakona o općim pravima građana* koji je donesen 1867, a od iste se godine primjenjuje u austrijskom i ugarskom dijelu Carstva) te se od tada još više integriraju u društvo. To znači da se sinovi i unuci donedavnih trgovaca i pokućara mogu školovati i tako baviti uglednim i akademskim zanimanjima, npr. liječnici. „Hrvatski je sabor 19. rujna 1873. godine izglasao zakonsku osnovu temeljem koje se *sljedbenici izraelitičke vjere* priznaju u pogledu vjerozakona i *uživanjeh pravah političkih i građanskih* ravnopravnima s pripadnicima ostalih zakonom odobrenih religija.“⁹ Od tada se Židovi u potpunosti uključuju u javni život Hrvatske – od prosvjete, znanosti i umjetnosti, preko različitih gospodarskih grana, do politike. Drugu polovinu 19. stoljeća obilježava uspon židovskih obitelji koji postaju vlasnici brojnih tvornica, poduzeća i trgovina.

Od kraja 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća osnivaju se židovske općine diljem sjeverne Hrvatske i Slavonije: Čakovec, Varaždin, Koprivnica, Križevci, Bjelovar, Vukovar, Osijek. Osnivaju se razna židovska društva i vlastite vjerske škole. Već 1841. na prostoru Hrvatske i Slavonije žive 2022 Židova. Židovi se u razvoj gospodarstva u Hrvatskoj uključuju sredinom 19. stoljeća, kada su zapravo osnivači trgovačkih komora u Osijeku i Zagrebu. Sredinom 19. stoljeća osnivaju se nove općine, u Đakovu, Karlovcu, Cerniku, Slatini, Virovitici i Iloku. To govori o činjenici kako je u to vrijeme pogodna društvena i gospodarska klima za Židove u Hrvatskoj. U tom razdoblju oni šire svoju gospodarsku djelatnost, naseljavaju i druga područja, povećava se njihov broj, što svjedoči kako su bili prihvaćeni u društvu i donosili ekonomsku dobit za kraj u kojem se naseljavaju. Stabilnim prilikama s mogućnošću posjedovanja nekretnina grade se sinagoge i groblja s mrtvačnicama.

U Zagrebu su u 19. stoljeću postojali ortodoksni i reformirani Židovi, tzv. neolozi. Krajem 19. stoljeća više od polovine članova zagrebačke židovske općine navodi hrvatski jezik kao materinski. To govori o razmjerima njihove akultura-

⁹ SZABO 1998: 143.

cije u hrvatsko društvo. Zagrebačka židovska općina prema broju članova bila je najveća židovska općina na prostoru Hrvatske. Nažalost, uz asimilaciju se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće počinje javljati i antisemitizam. Zagrebačka je židovska zajednica bila najveća, najbogatija i najvažnija na prostoru od Beča do Soluna pa kada se govori o povijesti zagrebačkih Židova, uvelike se govori i o povijesti Židova u Hrvatskoj.

U prvoj polovini 20. stoljeća Židovi su nakon Prvog svjetskog rata zadržali isto gospodarsko, kulturno i ekonomsko značenje i u novoj jugoslavenskoj državi. Pripadali su srednjem sloju građana te imali veliku ulogu i utjecaj na industriju, trgovinu, obrt i bankarstvo. Tridesetih se godina u Zagrebu osniva Odbor za pomoć Židovima iz Njemačke, kako bi im se pomoglo doći do Mandatne Palestine. Već 1940. donesene su prve antisemitske uredbe kojima se Židovima ograničavaju neka prava poput upisa u visoke škole, sudjelovanje u trgovini i sl. Osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945) došlo je do sustavnog progona Židova. Donošenjem tridesetak zakonskih uredbi Židovi su isključeni iz društva, a te je odredbe pratila intenzivna antisemitska propaganda preko različitih medija. Židove se odvodi u koncentracijske logore diljem zemlje, ali se deportiraju i u Auschwitz. Holokaust je donio velike posljedice za židovsku zajednicu u Hrvatskoj, kada je najveći dio zajednice izgubio živote. Od 25 000 Židova, Drugi je svjetski rat preživjelo između 4000 i 5000 osoba, ponajviše iz miješanih brakova, a polovina njih ubrzo se iselila u novoosnovanu državu Izrael. Također je došlo do devastiranja židovske baštine; primjerice, od 41 prijeratne sinagoge, vlasti NDH uništile su njih 20. Kako su u ratu nestajale gotovo cijele zajednice, groblja, pogotovo mala, napuštaju se i ostaju zapuštena tijekom razdoblja socijalističke vlasti. U Jugoslaviji se neke zajednice obnavljaju, ali sve nije bilo moguće obnoviti. Sudbinu i hrvatskih Židova najbolje oslikava statistika jer je svaki popis stanovništva bilježio njihovo brojčano smanjenje. U Tablici 1 prikazano je demografsko kretanje Židova u Hrvatskoj od 1857. do 1991. Slična se situacija javlja od osamostaljenja Republike Hrvatske, gdje je broj Židova u padu.

popis	1857.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1941.	1953.	1991.
broj	5846	13488	17251	20032	21013	20562	21505	18310	1011	633

Tabl. 1. Broj Židova u Hrvatskoj prema popisima stanovništva 1857–1991

Izvor: izradila autorica¹⁰

¹⁰ Podaci za popise stanovništva od 1857. do 1931. te za 1953. i 1991. preuzeti su od Melite Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu* (2010). Prema popisima nakon 1945, stanovništvo se izjašnjavalo prema narodnosti i vjeri, stoga se podaci osobe židovske vjeroispovijesti ne podudaraju s podacima prema narodnosti. Ovdje su se koristili prema vjeroispovijesti. Podaci za 1941. preuzeti su od Naide-Michal Brandl, *Oduzimanje židovske imovine u Hrvatskoj: Zagreb kao studija slučaja* (2022).

Metodologija istraživanja židovskih groblja u Hrvatskoj

Kako bi se židovska groblja kvalitetno i detaljno istražila, potreban je interdisciplinarni pristup koji bi obuhvatio metode judaistike, povijesti i geografije u svrhu zaštite i valorizacije baštine. Svrha je proučavanja židovskih groblja u Hrvatskoj potreba za katalogizacijom, zaštitom i, konačno, restauracijom židovskih groblja i grobova kao mjesta posebnog interesa za kulturno-povijesnu i spomeničku baštinu. Svrha je ovog rada prikazati preliminarne rezultate terenskog istraživanja židovskih groblja u Hrvatskoj te prezentacija metodologije u sljedećoj fazi istraživanja. Cilj je ovog istraživanja židovskih groblja u Hrvatskoj prikazati groblja kao primarni izvor za povijest Židova u Hrvatskoj te evaluirati i interpretirati groblja kao najbrojniju preostalu židovsku materijalnu baštinu. Istraživanje se sastoji od terenskog istraživanja (metoda opažanja) i desk metode (analiza sadržaja). Provodi se na trima razinama:

1. razina – groblje
2. razina – nadgrobni spomenik i okvir groba
3. razina – epitaf.

Cilj nije samo istražiti nadgrobne spomenike već i topografiju prostora koju zauzimaju. Pratit će se njihov urbani i hortikulturni aspekt, perimetri, gdje se groblje nalazi u odnosu na ruralnu/urbanu cjelinu i s obzirom na lokaciju stanovanja Židova u određenome mjestu, kao i koje se promjene vide u prostoru morfologija groblja, širenje groblja, segregacija (gdje se židovska polja nalaze unutar cjeline određenoga gradskog/lokalnoga groblja) i orijentacija nadgrobničkih spomenika. Morfologija groblja, prema Kleinu¹¹, obuhvaća putove, granice, krajolike, grupiranje, odnosno raspored spomenika, vrata, ograde i građevine, kao i ostale oblike, odnosno strukture koje se mogu pojaviti na groblju (mrtvačnice, mauzoleji). Odredit će se gdje se te građevine nalaze u prostoru groblja te njihovo stanje i funkcija, postojanje staza i/ili aleja na groblju koje ukazuju uređuju li se estetski. Orijeentacija spomenika podrazumijeva u kojem su smjeru grobovi položeni u odnosu na: a) strane svijeta, b) ulaz u groblje), c) putove unutar groblja. Uz to, potrebno je prikazati izoliranost kao faktor lokacije groblja.

Analiza sadržaja obuhvatit će analizu nadgrobničkih spomenika i epitafa. Sastoji se od čitanja natpisa, epitafa i ukrasa te utvrđivanja njihova položaja (uspravni ili vodoravni). Što se tiče nadgrobničkih spomenika, analizira se tipologija, topografija, simboli, vegetacija, obiteljsko grupiranje i epitaf kao zasebna cjelina. Nadgrobne ploče židovskih grobova dolaze u raznim oblicima i veličinama koji ovise o njihovu podrijetlu (Sefardi ili Aškenazi), imućnosti, umjetničko-obrtničkom (klesarskom) stilu, broju članova obitelji te važnosti pojedine osobe. Ovisno o

¹¹ KLEIN 2018: 86.

položaju nadgrobnih spomenika, može se utvrditi koliki je bio omjer Sefarda i Aškenaza u zajednicama, što detaljnije govori o povijesti židovskih zajednica u Hrvatskoj i njihovim migracijama.

Za pravilno čitanje epitafa potrebno je odrediti nekoliko elemenata:

- ukrasi
- slika (ako postoji)
- kratice
- ime i prezime
- godine rođenja i smrti
- ostalo (npr. zanimanje).

Važna je također i korištenost jezika i pisma na nadgrobnim spomenicima jer se pojavljuju spomenici s višejezičnim natpisima. Jezici koji se pojavljuju samostalno ili u kombinaciji jesu jidiš, hebrejski, njemački, hrvatski, mađarski, talijanski. Iz nadgrobnih spomenika mogu se utvrditi prezimena koja se vežu za Židove u Hrvatskoj i njihova prostorna analiza te koja su najčešća imena i prezimena na preostalim židovskim nadgrobnim spomenicima u Hrvatskoj.

Posebna se pozornost posvećuje pitanju vlasništvu židovskih groblja u Hrvatskoj prema podacima iz katastra. Prema Zakonu o grobljima iz 2017 (NN 89/17)¹², sva groblja u Hrvatskoj u vlasništvu su Republike Hrvatske, odnosno jedinica lokalne samouprave. Takva situacija istovremeno je povoljna i nepovoljna za židovska groblja. Povoljna je zbog održavanja groblja (košenje trave, popravci na ogradama, zaštita od vandalizma i sl.) koje nije potrebno dodatno financirati te je jednostavnije uklopiti židovska polja unutar gradskih groblja koja potom čine jednu zaokruženu cjelinu. S druge strane, širenjem gradskih groblja postavlja se pitanje prostora. Budući da za većinu židovskih grobova nema nasljednika koji bi plaćali grobarinu, nerijetko se takvi grobovi prodaju i time narušavaju kulturnu i povijesnu baštinu (Zagreb Mirogoj kao najreprezentativniji primjer). Još je jedan problem i nerazumijevanje lokalne samouprave na važnost njihove zaštite i očuvanja, a ne samo kao izvor prihoda.

Stanje židovskih groblja u Hrvatskoj

Preliminarna istraživanja prikazuju sljedeću situaciju na terenu. Terenskim je istraživanjem utvrđeno da postoji 65 židovskih groblja na prostoru Hrvatske. To su: Banova Jaruga (Kutina), Bjelovar, Bolman (Baranja), Brod na Kupu (Delnice), Cernik (Nova Gradiška), Čakovci (Srijem), Čakovec, Darda (Baranja), Daruvar, Donja Dubrava (Prelog), Dubrovnik, Đakovo, Garešnica, Gola (Koprivnica), Grubišno polje (Daruvar), Ilok, Jagodnjak (Baranja), Jastrebarsko, Karlovac, Kneževi Vinogradi (Baranja), Koprivnica, Kotoriba, Krapina, Križevci novo, Križevci staro, Kutina, Kutjevo, Legrad (Prelog), Lipik, Ludbreg, Našice, Novska,

Ogulin, Opatija, Orahovica, Osijek Donji grad, Osijek Gornji grad, Ozalj, Pakrac, Pleternica, Podgorač (Našice), Popovac (Baranja), Požega, Prelog, Pula, Rijeka, Ruševo (Požega), Sisak, Slavonski Brod, Split Lovrinac, Split Marjan, Suhopolje (Virovitica), Šarengrad (Ilok), Uljanik (Garešnica), Varaždin, Velika Gorica, Vin-kovci, Virovitica novo, Vrbanja (Županja), Vrbovec, Vrbovsko, Vukovar, Zagreb Mirogoj, Zmajevac (Baranja) i Županja. Na Sl. 1 prikazana je karta s označenim židovskim grobljima u Hrvatskoj.

Židovska groblja u Hrvatskoj

Map data: © OSM • Created with Datawrapper

Sl. 1. Židovska groblja u Hrvatskoj – stanje 2022.

Izvor: izradila autorica

Ovom popisu nisu pribrojene lokacije nekadašnjih židovskih groblja koja se danas u cijelosti koriste u stambene i/ili gospodarske svrhe. To su: staro židovsko groblje u Čakovcu, Dubrovniku, Iloku, Rijeci i Virovitici¹², židovsko groblje u Donjem Miholjcu, Dugom Selu, Đurđevcu, Slatini, Valpovu i Voloderu. Kriterij je

¹² NN 89/17, <https://www.zakon.hr/z/381/Zakon-o-grobljima>.

¹³ U ovim gradovima postoje staro i novo židovsko groblje, s time da nema ostataka starih groblja jer se koriste u stambene i/ili gospodarske svrhe. Nova su židovska groblja očuvana.

da postoje tragovi nadgrobnih spomenika, okvira grobnice ili je zemljište izdvojeno kao groblje. Smatra se da postoji još židovskih groblja u Hrvatskoj, ali danas nema fizičkog dokaza njihova postojanja na terenu. Popisu nisu pribrojena ona židovska groblja čiji su posmrtni ostaci preseljeni: Feričanci, Donji Miholjac i Podgorač na Gornjogradsko groblje u Osijeku i sa židovskoga groblja u Sisku na Gradsko groblje u Sisku.

U ruralnim područjima Hrvatske židovska su groblja često mala, a nerijetko i izolirana u odnosu na naselje i lokalno groblje. U većim (današnjim) urbanim sredinama zbog ograničenog prostora groblje glavne vjeroispovijesti širi se oko židovskoga groblja (Ludbreg, Novska, Ogulin, Velika Gorica, Vinkovci, Vrbanja, Županja). Na tim su područjima židovski dijelovi bili relativno udaljeni od centralnoga groblja. U gradovima se područja groblja često ne mogu širiti pa se kao rješenje otvaraju nova groblja koja se onda nalaze u trenutno udaljenijem području od središta mjesta.

Današnje stanje na terenu ne odgovara zakonskim propisima. Pojedina židovska groblja u vlasništvu su židovskih zajednica: Rijeka (Židovska općina Rijeka), Split – Marjan (Židovska općina Split), Dubrovnik (Židovska općina Dubrovnik), Darda, Našice, Podgorač (Židovska općina Osijek), Cernik, Uljanik i Križevci staro groblje (Židovska općina Zagreb).

Židovski nadgrobnni spomenici najčešće su građeni od kamena i granita. Kamen je kao materijal potrošan i s vremenom (pod utjecajem atmosferilija i antropogenih utjecaja) se natpisi sve teže čitaju, dok granitni mogu postati meta vandalizma.

U Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske¹⁴ Ministarstva kulture nalazi se 16 židovskih groblja, od kojih je 14 u pravnom statusu zaštićenog kulturnog dobra te su dva preventivno zaštićena dobra.¹⁵ Prema vrsti kulturnog dobra, pet je kulturno-povijesnih cjelina: *Židovsko groblje ŽFT*¹⁶ u Đakovu (Z-4243), *Židovsko groblje* u Dubrovniku (RST-1173-1986), *Memorijalno područje židovskoga groblja* u Ludbregu (Z-4665), *Kulturno-povijesna cjelina Groblja Kozala* u Rijeci¹⁷ (Z-2725) (unutar kojeg se nalazi i židovska sekcija) i *Židovsko groblje* u Karlovcu (P-6160) koje je jedino u statusu preventivno zaštićenog dobra. Kao nepokretna pojedinačna dobra zaštićena su sljedeća židovska groblja: *Židovsko groblje* u Varaždinu (Z-2273), *Židovsko groblje* u Koprivnici (Z-3544), *Židovsko groblje* u Požegi (Z-3191), *Židovsko groblje* u Virovitici (Z-3347), *Židovsko groblje* u Splitu (Z-5554), *Židovsko groblje* u Osijeku¹⁸ (Z-5940), *Židovsko groblje* u Našicama

¹⁴ Registar kulturnih dobara. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/> (posjet 24. 9. 2022). U tražilicu je unesen pojam „židovski“ te su izdvojena dobra koja se odnose na groblja.

¹⁵ Isto.

¹⁶ ŽFT = Žrtava fašističkog terora.

¹⁷ Unutar Groblja Kozala u Rijeci nalazi se židovska sekcija.

¹⁸ Židovsko groblje u Osijeku pod registarskim brojem Z-5940 odnosi se na Gornjogradsko židovsko groblje Osijek.

(Z-5939), *Židovsko groblje* u Osijeku¹⁹ (Z-6547), *Židovsko groblje* u Mihovljanu²⁰ (Z-6623) i *Židovsko groblje* u Iloku (Z-7176). Kao nepokretno pojedinačno dobro u statusu preventivnog zaštićenog dobra jest *Grobnica obitelji Schmidek-Schulzer u Cerniku* (P-6341) koja se nalazi u sastavu židovskoga groblja u Cerniku. Židovsko groblje u Splitu zapravo je dvostruko zaštićeno; kao nepokretno pojedinačno dobro s gornjeg popisa te kao dio kulturnog krajolika *Kulturni krajolik poluotoka Marjana* u Splitu (Z-6401). Postoji potreba da se zaštiti još židovskih groblja, čime bi se preventivno spriječilo njihovo uništavanje i propadanje, dok bi im se istovremeno dala kulturno-povijesna vrijednost.

Zaključak

Groblja se, ne samo židovska, mogu promatrati kao *muzeji na otvorenom* koji dokumentiraju različite povijesti: obiteljske, lokalne i nacionalne. Istraživanjem se na židovskim grobljima može iščitati povijest židovskih zajednica, židovskih obitelji i njihovih odnosa, ali i njihova integracija ili izoliranost u lokalnoj zajednici. S obzirom na svoju prirodu, očuvanje i zaštitu, groblje zahtjeva dugoročno planiranje koje bi lokalni dionici trebali planirati i izvoditi u suradnji s lokalnom židovskom zajednicom (ili nacionalnom), ali nikako ne bez konzultiranja stručnjaka. Pritom se misli na zajedničku suradnju konzervatora, arhitekata, povjesničara umjetnosti, judaista i lokalnih židovskih zajednica.

Provedeno terensko istraživanje prikazalo je brojčano stanje groblja, no te lokacije treba dodatno istraživati. Svrha je ponovnog posjeta detaljnije čitanje nadgrobnih spomenika, koje bi se trebalo provesti što skorije zbog njihove ugroženosti. Nepostojanje lokalne židovske zajednice i često nerazumijevanje od lokalnih vlasti može nanijeti veliku kulturno-povijesnu štetu ovom obliku materijalne baštine. Židovska groblja treba zaštititi jer su važan kulturno-povijesni krajolik i povijesni izvor.

¹⁹ Židovsko groblje u Osijeku pod registarskim brojem Z-6547 odnosi se na Donjogradsko židovsko groblje Osijek.

²⁰ Gradsko groblje Čakovca nalazi se u mjesto Mihovljan koje graniči s Gradom.

Bibliografija

Izvori

- ASCE (Association of Significant Cemeteries in Europe). <https://www.significantcemeteries.org/>
- ESJF (European Jewish Cemetery Initiative). <https://www.esjf-cemeteries.org/>
- Registar kulturnih dobara. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/>
- Zakon o grobljima. <https://www.zakon.hr/z/381/Zakon-o-grobljima>

Literatura

- CORSALE, Andrea. 2017. Jewish heritage tourism in Bucharest: reality and visions. *The Geographical Journal* 183/3: 261-271.
- BRANDL, Naida-Michal. 2022. *Oduzimanje židovske imovine u Hrvatskoj: Zagreb kao studija slučaja*. Zagreb: Leykam International.
- FREJDENBERG, Maren. 2000. *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*. Zagreb: Dora Krupićeva.
- GOLDSTEIN, Ivo. 2004. *Židovi u Zagrebu 1918.-1941*. Zagreb: Novi liber.
- JACOBS, Joachim. 2008. *Houses of life: Jewish cemeteries of Europe*. London: Frances Lincoln.
- KEČKEMET, Duško. 1971. *Židovi u povijesti Splita*. Split: Jevrejska općina Split.
- KLEIN, Rudolf. 2018. *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th centuries in Central and Eastern Europe: a comparative study*. Berlin: ICOMOS.
- KRAKOVER, Shaul. 2013. Generation of a Tourism Product: Jewish Heritage Tourism in Spain. *Enlightening Tourism. A Pathmaking Journal* 3/2: 142-168.
- KRAUS, Ognjen (ur.). 1998. *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
- MIOVIĆ, Vesna. 2005. *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546-1808)*. Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- SEGAL, Joshua L. 2007. *A Field Guide to Visiting a Jewish Cemetery: A Spiritual Journey to the past, present and future*. Nashua: Jewish Cemetery Publishing.
- STULLI, Bernard. 1989. *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb.
- SZABO, Agneza. 1998. Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine. U KRAUS 1998.
- ŠVOB, Melita. 2004. *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*. Zagreb: Židovska općina Zagreb
- ŠVOB, Melita. 2010. *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina Zagreb – Istraživački i dokumentacijski centar CENDO.
- Židovi na tlu Jugoslavije* [katalog izložbe]. 1988. Zagreb: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

Research on the Jewish Heritage Cemeteries in Croatia: Jewish cemeteries

The Jewish heritage is represented by a number of elements: the Jewish quarter, Jewish museum, synagogues, local Jewish persons, other smaller objects, squares or streets named after Jewish individuals, Jewish cemetery, monuments and memorial plaques. Of the aforementioned elements, Jewish cemeteries are the most endangered heritage in Europe today. They serve as a primary source and contain important cultural-historical and genealogical data. Researching a cemetery involves study of the space in which it is located, how that space is organized and the reading of tombstones. For Jewish cemeteries, it is important to determine their spatial, functional, and aesthetic design through an interdisciplinary approach. The work consists of field research (observation) and the desk method (content analysis). It is conducted on three levels: the cemetery, the tombstone and the grave's frame, and the epitaph. The goal is not only to examine tombstones, but also the topography of the space that they occupy.

This paper presents the first results of research on Jewish cemeteries in Croatia based on field work and the methodology that will be used for the study of Jewish cemeteries. The fieldwork determined the criteria for selecting cemeteries that will be further studied in greater detail, of which there are a total of 65 in Croatia. Of the 65 cemeteries, 14 have the legal status of protected cultural space and two are preventively protected according to the Register of Cultural Goods of the Republic of Croatia. The next phase of research is to evaluate and interpret cemeteries as the largest component of the remaining material heritage.

Keywords: cemetery, Jewish cemetery, Croatia, tombs, spatial analysis, epitaphs

Ključne riječi: groblje, židovsko groblje, Hrvatska, nadgrobni spomenici, prostorna analiza, epitafi

Anita Fiket
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
afiket@ffzg.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
54
BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

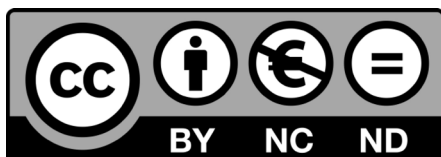
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.